



[itobiad], 2022, 11 (1): 341-356

<p><b>Turizm Gelirlerinin Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: Akdeniz Havzası Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi</b></p> <p>The Effect of Tourism Revenues on National Income: A Panel Data Analysis for Mediterranean Basin Countries</p> <p>Video Link: <a href="https://youtu.be/QwA-xpZ-fzQ">https://youtu.be/QwA-xpZ-fzQ</a></p>	
<p><b>Adem KARAKAŞ</b> Doçent Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Şarkışla YO / Assoc. Prof, Sivas Cumhuriyet University, School of Sarkisla / ademkarakas@cumhuriyet.edu.tr / Orcid ID: 0000-0003-3891-1021</p> <p><b>Yusuf Çağrı TÜRKSEVEN</b> Araş. Gör., Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi Research Asst., Mersin University, Faculty of Tourism Orcid ID: 0000-0002-8491-3899 / turksevecagri@mersin.edu.tr</p>	

**Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / Article Type** : Araştırma Makalesi / Research Article  
**Geliş Tarihi / Received** : 28.06.2021  
**Kabul Tarihi / Accepted** : 15.03.2022  
**Yayın Tarihi / Published** : 16.03.2022  
**Yayın Sezonu** : Ocak-Şubat-Mart  
**Pub Date Season** : January-February-March

**Atf/Cite as:** Karakaş, A. & Türkseven, Y. Ç. (2022). Turizm Gelirlerinin Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: Akdeniz Havzası Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (1) , 341-356 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/68190/958420>

**İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic:** Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <http://www.itobiad.com/>

**Copyright** © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN, Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

## Turizm Gelirlerinin Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: Akdeniz Havzası Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi

### Öz

Turizm sektörü dünyada en hızlı büyüyen sektörlerin başında gelmektedir. Bu nedenle, turizm gelirleri çoğu ülke için milli gelirin önemli bir bileşenidir. Turizm sektörü, sadece doğrudan turizm gelirleri ile değil, aynı zamanda oluşturduğu dışsallık ve çarpan etkisi nedeniyle de etki derecesi yüksek olan bir sektördür. Turizm doğrudan ve dolaylı olarak birçok farklı sektörü harekete geçirmektedir. Dolayısıyla, turizm faaliyetlerinin geliştiği ülkelerde, turizm gelirleri artış göstererek birtakım ekonomik faydaları ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan bazıları; turizm faaliyetlerinin gelir yaratıcı etkisi, istihdama katkısı, ödemeler bilançosuna olumlu etkisi ve döviz girişi nedeniyle dış ticaret açığının kapatılmasına yardımcı olmasıdır. Bu çalışmada, Akdeniz ülkelerinin turizm gelirleri ile milli gelir arasındaki ilişkisi incelenmektedir. Akdeniz'e komşu olan 14 egemen ülkenin yıllık turizm ve ulusal gelir verilerinden hareketle 2005-2019 dönemi için bir panel veri seti oluşturulmuştur. Verilere, Breusch Pagan LM yatay kesit bağımsızlık testi, Peseran birim kök testi, Westerlund eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi, Hausman testi ve Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE) testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, Akdeniz havzası ülkelerinde 2005-2019 dönemi için milli gelir ve turizm gelirleri arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını ve kısa dönemde turizm gelirlerinde meydana gelecek olan %1'lik bir artışın milli geliri yaklaşık 0,24 oranında artıracığını, uzun dönemde ise %1'lik bir turizm geliri artışının milli geliri 0,59 oranında artıracığını ortaya koymaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Turizm Geliri, Milli Gelir, Akdeniz Ülkeleri, Dinamik Panel Veri Analizi

### The Effect of Tourism Revenues on National Income: A Panel Data Analysis for Mediterranean Basin Countries

### Abstract

Tourism is one of the fastest growing sectors in the world. Therefore, tourism revenues are an important component of national income for many countries. Tourism is a sector that has a high degree of influence with not only its direct tourism revenues, but also in the way of its exteriority and multiplier effect. Tourism activates many different other sector directly and indirectly. For this reason, some economic benefits are revealed in countries where tourism activities are developed and tourism revenues are increased. Some of those are; income generating effect of tourism, its contribution to employment, its positive effect on the balance of payments and foreign currency inflows and It helps to close the foreign trade deficit. In this study, the relationship between tourism revenues and national income in Mediterranean countries have examined. A panel data set was set up for the period of 2005-2019 that based on those 14 sovereign and neighboring countries' annual tourism revenues and national income. The data has been tested by using Breusch Pagan LM cross-section independence test, Pesseran unit

root test, Westerlund cointegration test, Granger causality test, Hausman test and Pooled Mean Group Estimator (PMGE). The findings of the research indicate that there is a significant relationship between national income and tourism revenues in the Mediterranean countries for the period of 2005-2019 and in the short term, it is revealed that 1% increase in tourism revenues will increase the national income 0,24 in the long term 1% increase in tourism revenues will increase the national income 0,59.

**Keywords:** Tourism Revenue, National Income, Mediterranean Countries, Dynamic Panel Data Analysis

## Giriş

20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan modern turizm faaliyetleri çok büyük bir toplumsal olay ve endüstri haline gelmiştir. Turizm faaliyetlerinin öznesi konumunda olan turist, geçici olarak yer değiştirmek suretiyle ekonomik faaliyetlere katılan kişidir. (Yıldız, 2011). Ancak, turistlerin seyahatleri sırasında ekonomik bir gelir elde etme amacı taşımaması gerekmektedir (Leiper, 1979; İçöz, Var ve İlhan, 2019). Tarihsel süreçte incelendiğinde, insanların seyahat etmeye iten nedenler genellikle, yiyecek içecek bulma, yeni yerler keşfetme ve dini amaçlarla yapılan gezilerdir. Günümüzdeki anlamıyla turizm hareketleri, sanayi devriminden sonra belirgin bir şekilde gelişim göstermiştir. Toplumun ekonomik yapısında meydana gelişmeler, bireylerin harcanabilir kişisel gelirlerinin artması ve yasal olarak ücretli tatil hakları elde edilmesi sonucunda artan boş zaman, turizm hareketlerinin hızlanmasına zemin hazırlamıştır (Kozak, Kozak, ve Kozak, 2014). Birleşmiş milletler Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO, 2021) tanımına göre turizm, bireylerin ikamet ettikleri bölgelerin dışına çeşitli sebeplerle yaptıkları ziyaretler sonucunda meydana gelen ekonomik, sosyal ve kültürel olayların tamamıdır. Bu tanımdan hareketle turizm, bireylerin, sürekli ikamet ettikleri bölgelerin dışına yaptıkları seyahatler sonucu turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep etmesiyle ortaya çıkan etkileşimler bütünüdür (Kozak, vd., 2009; 2014.). Bu etkileşimler, turist çeken ülkelere turizm geliri olarak yansımaktadır. Dünya Turizm Örgütü'nün verileri incelendiğinde, Akdeniz havzası ülkelerinin dünya turizm gelirlerinin yaklaşık olarak %30'una sahip olduğu görülmektedir. Ülkelerin ekonomilerinde oldukça önemli bir yere sahip olan turizm gelirleri (Bahar, 2020) ülkelerin birbirleri ile rekabet etmesine neden olmaktadır. Akdeniz havzasında yer alan ülkeler de turizm gelirlerinin olumlu etkilerinden daha fazla yararlanabilmek için birbirleri ile rekabet halindedir. Çünkü; Afrika, Asya ve Avrupa ülkelerini kapsayan Akdeniz havzası ülkeleri jeopolitik, etnik, dinsel ve kültürel olarak farklılıklar göstermelerine rağmen, sunmuş oldukları turistik ürünler birbirine yakınlık göstermektedir. Bu turistik ürünler genellikle, iklim özelliklerinden dolayı deniz, kum, güneş turizmi olarak bilinen kıyı turizmine elverişli olmalarından ileri gelmektedir. Ayrıca, Akdeniz ülkelerinde farklı medeniyetlerin bırakmış olduğu tarihi ve kültürel miraslar yoğun olarak yer almaktadır (Bozok ve Köroğlu, 2007: 147). Bu ülkelerin sahip olduğu eşsiz iklim özellikleri, özel kıyıları, eski bir turizm geçmişi olması nedeniyle kültürel ve doğal kaynaklar açısından zengin olmaları en önemli çekiciliklerindedir (Zoğal ve Baykal, 2020: 257-261).

2019 yılı dünya bankası verilerine göre, dünya genelinde üretilen 72,8 trilyon dolarlık milli gelirin içinde turizm sektörünün doğrudan payı 1,82 trilyon dolar ile yaklaşık %2,5 düzeyindedir (The World Bank, 2021). Oransal olarak düşük görünse de, diğer sektörler ile olan geri ve ileri bağlantısı nedeniyle çarpan etkisi yüksektir. Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (WWTC, 2021) değerlendirmelerine göre sektör, etki değeri açısından toplam gelirin içinde %10 düzeyinde bir paya sahiptir. Aynı zamanda, ulaştırma, yeme-ime, konaklama ve lojistik başta olmak üzere birçok sektörle olan sıkı bağlantısı nedeniyle, doğrudan üretim ve istihdam etkisi yüksek bir alandır (İçöz vd., 2019; 43) Özellikle, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından, turizm sektörünün tetiklediği ekonomik devinim ile ortaya çıkan ekonomik değer oldukça önemlidir. Bu tür ülkelerde, ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabı, mal ticareti nedeniyle ortaya çıkan dış ticaret dengesizliğini hizmet ticaretinden elde edilen gelir ile kapatma imkanına sahip olmaktadır. Bu sayede, dış ticarete sürdürülebilirlik sağlanabilirken döviz girdisi sayesinde, başta merkez bankaları olmak üzere para ve finans kesimi doğrudan desteklenmiş olmaktadır.

Turizm faaliyetleri sonucunda oluşan olumlu ekonomik etkiler ve yaratılan iş hacmi büyük önem taşımaktadır. Turizm gelirlerinin turizm bölgesinde kalması sonucunda, ekonomide çeşitlilik ve istikrar sağlanmaktadır. Ayrıca, bölgede yer alan küçük ve orta boy işletmeler turizm gelirleri ile desteklenmektedir. Öte yandan, turizm ihracatçı bir sektördür. Dış ticaret açığının kapanmasında özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından oldukça önemli bir yeri vardır. Bu nedenle, turizm faaliyetleri devletler tarafından özellikle teşvik edilmektedir (Kandır, Önal, ve Karadeniz, 2007). Dünyada turizm endüstrisinden elde edilen gelirler yıllar itibariyle artma eğilimindedir. Buradan hareketle, turizm gelirleri ülkelerin ulusal gelirleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, çalışmanın temel amacı, Akdeniz Havzası üzerinde yer alan 14 egemen ülkenin 2005-2019 yılları arasında yıllık ulusal gelirleri ile yıllık turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

### **Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi**

İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen ekonomik dalgalanma, iletişim ve ulaşımın gelişmesi süreci, turizmin dünya genelinde hızlanmasına neden olmuştur. Ortalama refah seviyesindeki göreceli artışın da etkisiyle uluslararası turizm hareketliliğinde oldukça hızlı bir artış görülmektedir. Bu hareketlilik, beraberinde ülkelerin milli gelirlerinde de belirgin bir şekilde turizm gelirlerinin etkili olmasına yol açmıştır. Turizm sektörü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için olduğu kadar gelişmiş ülkeler için de önemli bir gelir kaynağıdır. Sadece sektörün kendi iç faaliyetleri değil, aynı zamanda sektörü besleyen ve sektörün desteklediği alanlarda da bir canlılık ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki turizm faaliyetleri 54 sektörü doğrudan etkilemektedir (Bahar, 2020). Turizm sayesinde elde edilen döviz girdisi de hem cari açığın kapatılmasına yardımcı olmakta hem de merkez bankalarının piyasalara müdahalesini kolaylaştırmaktadır. Turizm faaliyetlerinin bu denli geniş bir yelpazeye sahip olması turizmin bir endüstri ya da sistem olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (İçöz vd., 2019). Turizm sektörü içerisinde yer alan işletmeler genellikle hizmet sektöründe yer almaktadır. Ancak, turizmin yaratmış olduğu ekonomik hacim çok daha geniş bir alanda etki göstermektedir (Soyak, 2005). Bu bakış açısıyla, turizm gelirleri hem turizm sektörü için hem de ulaştırma konaklama, yeme-içme, lojistik, inşaat ve diğer imalat sanayi sektörlerini bir şekilde etkilemektedir. Turizm

özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir. İstihdam oluşturmaları ve ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkisinin olması turizme verilen önemi arttırmaktadır. Döviz girdisi ve vergi gelirleri oluşturma yönü, yoksulluğu azaltıcı etki oluşturmaktadır. Gelir ve ihracat etkisi ise bölgesel farklılıkları gidermede çeşitli katkılar sunmaktadır (Çoban ve Özcan, 2013: 244; İşçi, 2019; Davras ve Baykul, 2019; Copeland, 1991). Turizm sayesinde elde edilen döviz girdisi de hem cari açığın kapatılmasına yardımcı olmakta, hem de merkez bankalarının piyasalara müdahalesini kolaylaştırmaktadır. Bu anlamda turizm, dünyada yaratılan toplam gelirden, dünya gayri safi hasılasında, önemli bir yere sahiptir (İçöz, 2007: 3). Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TUIK, 2021) açıkladığı verilere göre, ülkemize 2019 yılında 51,7 milyon ziyaretçi gelmiştir. Toplamda 34,5 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir ve turizm gelirlerinin GSYİH (Gayri safi yurtiçi hasıla) içerisindeki payı %4,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam, turizm gelirlerinin GSYİH içerisinde en yüksek gerçekleştiği yıl olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021). Aşağıda Tablo 1'de turizm endüstrisinin ekonomik etkileri gösterilmektedir.

**Tablo 1: Turizm İleri-Geri Bağlantıları ve Ekonomik Katkısı**

Direkt Katkı	Dolaylı Katkı	Uyarılmış Katkı	Toplam
Seyahat ve Turizm	Seyahat ve Turizm Katkısı	Direk ve Dolaylı İstihdam Harcaması	Turizm ve Seyahat Katkısı
A) Mallar	Seyahat ve Turizm Yatırım Harcamaları	Yiyecek ve İçecek	GSYİH'ya Katkı
Konaklama	Yönetimin Ortak Seyahat ve Turizm Harcamaları	Rekreasyon	İstihdama Katkı
Ulaşım		Giyim	
Eğlence		Barınma	
Etkinlikler			
B) Sanayi			
Konaklama Hizmetleri			
Yiyecek İçecek Hizmetleri			
Perakende Ticaret			
Ulaşım Hizmetleri			
Kültür, Spor ve Eğlence			
C)Harcama Kaynağı			
Yerel Halkın Seyahat ve Turizm Faaliyetleri			
Yerel Firmaların Turizm ve Seyahat Faaliyetleri			

Kaynak: (Bahar, 2020: 151).

Tablo 1’de turizm endüstrisinin direkt ve dolaylı olarak katkı yaptığı alanlar yer almaktadır. Turizm faaliyetlerinden elde edilen ekonomik fayda en fazla gelir ve istihdam artışlarında görülmektedir. Çünkü, turist harcamaları sonucunda oluşan gelir ile turizm işletmeleri kazanç sağlamakta ve yeni istihdam olanakları ortaya çıkmaktadır. Bir ülkede bir turizmin gelişimi ülkenin GSYİH içerisinde turizm gelirlerinin payına bakılarak değerlendirilebilir. Buna göre, bir sektörün payının GSYİH içerisindeki payının yıllar itibariyle artış göstermesi o sektörün giderek büyüdüğünün bir göstergesidir. Bir bölgeye gelen turist sayısının artması, turizm amaçlı harcamaları arttırarak turizm endüstrisinin ekonomik büyüklüğünü de arttırmaktadır.

### Literatür Taraması

Turizm faaliyetleri sosyo-kültürel, ekolojik ve politik ve ekonomik çevre ile yakın ilişki içerisinde (Taylor, 1987: 118). Ancak, dünyada ve ülkemizde yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak turizm faaliyetlerinin ekonomik yönünü ele aldığı görülmektedir. Bunun nedeninin turizm endüstrisinde meydana gelecek büyümenin ülke ekonomileri üzerindeki olumlu etkileri gösterilebilir (Kandır vd., 2007: 29). Turizm hareketleri ışığında ziyaret edilen ülkelerin döviz rezervlerinde meydana gelen artış bir malın ihracatında elde edilen döviz girdisi ile aynı etkiyi yaratmaktadır. Dolayısıyla, turizm için görünmez bir ihracat kalemi benzetmesi sıklıkla yapılmaktadır. Bu bağlamda turizm, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi en çok araştırılan konuların başında gelmektedir. Literatür incelendiğinde turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi desteklediğini gösteren (Ghali, 1976; Balaguer ve Jorda, 2002; Bahar ve Bozkurt, 2010; Jin, 2011; Algan ve Gencer, 2015; Simundic ve Kulis, 2016; Sarıdoğan, 2019; Salawu, 2020) birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Ayrıca, Akdeniz havzası ülkelerinden olan Türkiye’nin turizm gelirleri ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişki (Özcan, 2015; Şahin, 2018) ve Afrika ülkelerinin turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma literatürde yer almaktadır (Fayissa vd., 2007; Salawu, 2020; Kumar vd., 2021). Araştırmalar turizmin gelişmekte olan ülkelere kilit rol oynadığı ortaya koymakla birlikte, gelişmiş ülkelerde de turizm gelirleri istihdamın devamlılığı açısından oldukça önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda, yapılan bir çalışmada gelişmiş 11 ülkenin turizm faaliyetleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi ortaya konmuştur. Elde edilen bulgular, turizmin işletmelere sağladığı nakit akışı ve verimliliklerindeki artışa işaret etmektedir. Buna paralel olarak, turizmin yeni iş olanakları yaratarak istihdama olumlu katkı yaptığı ve ülkenin refahını arttırdığı ortaya konmuştur (Nissan, vd., 2011).

Yapılan ilk araştırmalardan bir tanesinde Ghali (1976), Hawaii’de ihracat gelirleri ile turizm gelirlerini ele almıştır. Turistlerden elde edilen dövizin, ihracattan elde edilen dövizden yedi kat fazla olduğunu ve ekonomik büyümeyi en çok turizmin geliştirdiğini öne sürmüştür. Akdeniz havzasında yapılan bazı çalışmalara bakıldığında, Yıldırım ve Şahin (2018), 12 ülkenin (Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Slovenya, Hırvatistan, Fas, Cezayir, Mısır) dahil olduğu bir araştırmada, 1995-2016 yılları itibariyle turizm gelirlerinin ekonomik büyüme ile ilişkisi panel veri yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, İtalya ve Yunanistan için turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine yönelik nedensellik yalnızca Slovenya’da tespit edilmiştir.

Bir diğer araştırmada, 1995-2017 yılları arasında yedi Akdeniz ülkesinin (İspanya, İtalya, Fransa, Türkiye, Yunanistan, Portekiz, Hırvatistan) turizm gelirleri, yabancı turist sayısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonucunda, turizm ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki ortaya konmuştur. Turizm kaynaklı gelirlerdeki %1'lik yukarı yönlü değişim, ekonomideki büyümeyi 0,07 arttırmaktadır (Saridoğan, 2019). Başka bir çalışmada, OECD üyesi yedi Akdeniz ülkesi üzerinde 1995-2017 yılları arasında elde edilen verilere panel analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, turizm gelirlerinden GSYH'ye ve turizm gelirinden turist sayısına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (Şengönül vd., 2018). Simundic ve Kulis (2016), 2004-2014 yılları arasında yirmi dört Akdeniz ülkesi için yaptığı analizde, turizm talebi ve ekonomik büyüme ilişkisini ele almıştır. Araştırma sonucuna göre, değişkenler arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla, bu ülkelerde turizme dayalı büyüme hipotezi desteklenmiştir. Ünlüöner ve Özekici (2018) Akdeniz havzasındaki ülkelerin turizm gelirlerinin ödemeler bilançosu üzerindeki etkilerini yorumladıkları çalışmalarında, Türkiye'nin turizm gelirlerinin ödemeler dengesine olumlu yansıdığını belirtmektedirler. Fransa, Mısır, Yunanistan, İspanya ve İtalya gibi ülkelerin turizm geliri açısından öne çıktıkları ancak turizm gelir-gider dengesi açısından ve cari açığın kapatılmasına sağladığı katkı açısından Türkiye'de turizm gelirlerinin giderlerinden çok daha fazla olduğu ve bunun çoğu Akdeniz ülkesinden daha fazla ülke ekonomisine katkı sağladığını belirtmektedirler.

Bahar ve Bozkurt (2010) gelişmekte olan ülkelerde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye yansımalarını analiz ettikleri çalışmalarında 21 farklı ülkenin 1998-2005 yılı verilerini dinamik panel veri analiz ile test etmişlerdir. Elde edilen bulgular, kısa dönemde değişkenler arasında istikrarsız bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde uzun dönemde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki söz konusudur.

Akdeniz'in ve dünyanın en önemli turizm destinasyonlarından olan İspanya üzerinde yapılan bir diğer araştırmada, turizm faaliyetlerinin İspanya'nın ekonomik büyümesine olan katkısı araştırılmıştır. Eş bütünsellik ve nedensellik analizleri sonucunda uzun dönemde turizmin İspanya ekonomisini olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Balaguer ve Jorda, 2002). Balaguer ve Jorda (2002) tarafından geliştirilen turizme dayalı büyüme hipotezi bağlamında, 1992 birinci çeyrek ile 2010 ikinci çeyrek dönem arasındaki verilere eş bütünleşme analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir (Algan ve Gencer, 2015).

Akdeniz havzasında yer alan ve önemli bir turizm bölgesi olan Türkiye özelinde yapılan çalışmalarda turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Çoban ve Özcan (2013) ve Özcan (2015) yapmış oldukları çalışmalarda Türkiye'nin 1963-2010 döneminde, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ele çalışmalarda veriler eş bütünleşme ve nedensellik yöntemi ile analize tabi tutulmuştur. Araştırma sonuçlarına göre, uzun dönemde turizm ekonomik büyümenin temel bileşeni olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru doğrusal bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir. Türkiye de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen son çalışmalarda 1980 ve 2016 dönemine ait yıllık veriler ve 2003 birinci çeyrek ile 2018 dördüncü çeyrek verileri eş bütünleşme ve

nedensellik analizinden yararlanılarak incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre uzun dönemde iki değişken arasında turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir ilişki tespit edilmiştir. Dolayısı ile, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu ortaya konmuştur (Şahin, 2018). Bir diğer araştırmada, Akan ve Işık (2009) Türkiye için 1970-2007 dönemi verilerinden hareketle yapmış oldukları analizlerde Türkiye için turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde bir etki ortaya çıkardığı ortaya koymaktadırlar. Granger nedensellik analizi sonuçları, değişkenler arasında tek yönlü nedensellik ilişkisini göstermektedir ve ilişkinin yönü yabancı ziyaretçi harcamalarından ekonomik büyümeye doğrudur. Bozkurt ve Topçuoğlu (2013) yapmış oldukları çalışmada, Türkiye için 1970-2011 yılları arası milli gelir, turizm gelirleri, dış ticaret hacmi ve reel döviz kuru verilerini kullanarak zaman serisi-nedensellik analizi yapmışlardır. Elde edilen bulgular Türkiye için hem kısa hem de uzun dönemde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedenselliğin olduğunu, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi, ekonomik büyümenin de turizm gelirlerini artırdığını ortaya koymaktadır.

Afrika ülkelerinin çoğunun yer aldığı geniş kapsamlı bir araştırmada, Fayissa vd. (2007) tarafından panel veri yöntemi kullanılarak 42 ülke üzerinde turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkısını inceleyen bir araştırma gerçekleştirilmiştir. 1995-2004 yıllarına ait veriler üzerinde yapılan çalışmada, turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin Afrika ekonomisine ve milli gelire yaptığı katkı ortaya konmuştur. Çalışmanın bulguları, Afrika ülkelerinin turizm endüstrisini güçlendirerek kısa vadeli ekonomik büyümelerini arttırabileceklerini göstermektedir. Ada ülkelerinde yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar üretilmiştir. Nijerya üzerinde yapılan bir başka araştırmada, 1995-2017 yılları arasında Nijerya'nın turizm ve ekonomik büyümesinin ele alınmıştır. Veriler ARDL modeli ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, kısa vadede Nijerya'nın ekonomik olarak büyümesinde turizmin rolü ortaya konmuştur (Salawu, 2020). Kumar vd. (2021) turizmin Tonga'daki ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 1995-2018 yılları itibarıyla elde edilen verilere panel analizi uygulanmıştır. Araştırma sonucunda turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bulgular, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki uzun vadeli etkisinin 0,06 olduğu göstermiştir. Diğer ada ülkelerinde yapılan çalışmalar ele alındığında, Narayan, vd. (2010) Pasifik adalarında yer alan ülkelerde turizmin ekonomik büyümeye olan katkısı ortaya konmuştur. Araştırmacılar, 1988-2004 dönemi verileri panel veri analizi kullanılarak incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre, turizm ihracatındaki yukarı yönlü %1'lik değişim, GSYH'yı uzun dönemde 0,72 oranında, kısa vadede ise 0,24 oranında arttıracaktır.

Akdeniz havzası dışında kalan ülkelerde de turizm gelirleri ile ekonomik büyümeyi inceleyen birçok çalışma literatürde yer almaktadır. Güney Amerika ülkeleri Arjantin, Uruguay, Brezilya Meksika ve Asya kıtasında yer alan Hong Kong üzerinde yapılan araştırmalarda, elde edilen verilere nedensellik analizi uygulanmıştır. Araştırma bulgularında, turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği ortaya konmuştur (Brida vd., 2008; Jin, 2011).

### **Veri, Yöntem ve Analiz**

Çalışmada, 2005-2019 yılları arası dönem için Akdeniz havzasında bulunan 34 ülke ve bölge içinden dünya bankası istatistiklerinde net verilerine ulaşılabilen 14 egemen



ülkenin cari dönem turizm gelirleri ile milli gelir verileri kullanılarak panel nedensellik analizi yapılmıştır. Veriler, dünya bankası istatistiklerinden alınarak düzenlenmiştir. Her bir ülke için hem turizm gelirleri hem de milli gelir verileri dolar cinsinden nominal veriler olarak elde edilmiş, sonrasında realize edilmiştir. Analizlerde Eviews programı kullanılmıştır. Tablo 2’de ülkelerin yıllara göre milli gelirleri ve tablo 3’te ülkelerin yıllara göre turizm gelirleri yer almaktadır. Buna göre, en yüksek milli gelire sahip olan Fransa’nın ardından Türkiye, Mısır, Yunanistan, Cezayir ve Fas, en düşük milli gelire sahip olan ülkeler de Kuzey Makedonya, Bosna-Hersek ve Arnavutluk olarak sıralanmaktadır.

**Tablo 2: Ülkelerin Yıllara Göre Milli Gelirleri (Milyon \$)**

Ülkeler/Milli Gelir	2005	2010	2015	2019
Arnavutluk	8.052	11.926	11.386	15.279
Bosna-Hersek	11.222	17.176	16.211	20.164
Cezayir	103.198	161.155	166.361	171.091
Mısır	89.600	218.983	329.366	303.092
Fransa	2.196.126	2.642.609	2.438.207	2.715.518
Yunanistan	247.783	299.361	196.591	209.852
Hırvatistan	45.376	59.918	49.525	60.752
Ürdün	12.588	27.133	38.587	44.502
Lübnan	21.497	38.443	49.939	51.991
Fas	62.343	93.216	101.179	119.700
Kuzey Makedonya	6.258	9.407	10.064	12.547
Slovenya	36.206	48.161	43.090	54.174
Tunus	32.273	44.050	43.173	38.796
Türkiye	506.314	776.967	864.314	761.425

Kaynak: World Bank Turizm İstatistiklerinden derlenmiştir,  
<https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD>.

Tablo 3’te yer alan ülkelerin turizm gelirlerine bakıldığında milli gelire paralel olarak yaklaşık 71 milyar dolar turizm geliri ile Fransa’nın ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Ardından yine Türkiye, Yunanistan, Mısır, Hırvatistan ve Fas sıralanmaktadır. Turizm gelirleri açısından en düşük gelire sahip olan ülkeler de Cezayir, Kuzey Makedonya, Bosna-Hersek ve Arnavutluk olarak sıralanmaktadır. Turizm gelirlerinin ülke milli hasılatları içindeki payı açısından bakıldığında nominal değer olarak yüksek olmasına karşın oransal açıdan Fransa’nın geri plana düştüğü görülebilir. Bu açıdan bakıldığında Yunanistan, Hırvatistan, Ürdün, Lübnan gibi ülkelerin öne çıktığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile bu ülkeler için turizm gelirleri, milli gelir için oldukça önem arz etmektedir.

Tablo 3: Ülkelerin Yıllara Göre Turizm Gelirleri (Milyon \$)

Ülkeler/Turizm Gelirleri	2005	2010	2015	2019
Arnavutluk	880	1.778	1.613	2.458
Bosna-Hersek	557	662	794	1.226
Cezayir	477	324	347	140
Mısır	7.206	13.633	6.897	14.256
Fransa	52.126	56.178	66.441	71.011
Yunanistan	13.455	13.857	17.547	23.003
Hırvatistan	7.625	8.299	8.207	11.987
Ürdün	1.759	4.390	4.968	6.864
Lübnan	5.969	8.026	7.087	8.717
Fas	5.426	8.176	7.765	10.013
Kuzey Makedonya	116	199	268	401
Slovenya	1.894	2.808	2.594	3.240
Tunus	2.800	3.477	1.869	2.683
Türkiye	20.760	26.318	35.648	42.350

**Kaynak: World Bank Turizm İstatistiklerinden derlenmiştir,**  
<https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD>.

## Bulgular

Benzer coğrafyada ve benzer ekonomik yapıya sahip olan ülkeler için yapılan uygulamalarda, bu ülkelerde ortaya çıkan değişimlerin diğerlerini belirli düzeyde etkilediğini varsaymak daha rasyoneldir. Yatay kesit bağımlılığında, kesiti oluşturan birimlerin birbirini etkilediği varsayılmaktadır. Akdeniz havzasındaki ülkeler için turizm gelirleri ve milli gelir arasındaki ilişkinin test edildiği bu çalışmada da zaman boyutunun birim boyutundan büyük olması durumunda uygulanan Breusch-Pagan LM Yatay Kesit Bağımsızlık Testi (1980) (De Hoyos ve Sarafidis, 2006: 483) yapılarak hangi tip birim kök testlerinin uygulanacağı belirlenmiştir. Breusch-Pagan LM Yatay Kesit Bağımsızlık Testi sonucuna göre paneli oluşturan kesitler arasında etkileşimin olmadığını ifade eden H0 hipotezi reddedilerek yatay kesit bağımlılığının varlığını ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Buna göre, serilere ikinci nesil birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Serilere bu testlerden Pesaran (2003) birim kök testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Breusch Pagan LM Yatay Kesit Bağımsızlık Testi

Test İstatistiği	Olasılık
1347.17	0.0000

Pesaran (2003) birim kök testi sınamasına göre milli gelir ve turizm gelirlerine ilişkin verilerin I(1)’de durağan oldukları görülmektedir. Serilerin her ikisinin de birinci farkta durağan olması eşbütünleşme analizine imkân vermektedir.

Tablo 5: Pesaran Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabitli					
	t-bar		Z[t-bar]		Olasılık	
	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark
LNNİ	-2.237	-	-1.742	-	0.041	-
LNTR	-1.736	-4.038	-0.021	-7.923	0.492*	0.000
Sabitli-Trendli						
	t-bar		Z[t-bar]		Olasılık	
	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark
LNNİ	-1.870	-3.290	1.313	-3.473	0.905*	0.000
LNTR	-2.398	-4.151	-0.466	-6.374	0.321*	0.000
CIPS Kritik Değerleri						
Sabitli : cv10 = -2.160    cv5 = -2.280    cv1 = -2.520						
Sabitli-Trendli : cv10 = -2.680    cv5 = -2.820    cv1 = -3.070						
*: İstatistik değerlerinin anlamsız olduğunu gösterir.						

Değişkenler arasında eş-bütünleşmenin varlığının sınanmasında Westerlund (2007) panel eş-bütünleşme testi kullanılmıştır. Westerlund (2007)'de hata düzeltme modeli temelli 4 adet panel eşbütünleşme testi önerilmiştir. Bu eşbütünleşme testleri ile, her bir birimin kendi hata düzeltilmesine sahip olup olmadığını belirlemek suretiyle eşbütünleşmenin varlığı sınanmaktadır. Westerlund (2007) panel eş-bütünleşme testinde H0 hipotezi "eşbütünleşme yoktur" şeklinde kurulmaktadır (Tatoğlu, 2012: 239-241). Tablo 6'da Ga dışındaki istatistiklere göre H0 (değişkenler arasında eş-bütünleşme yoktur) hipotezinin reddedildiği ve H1 (değişkenler arasında eş-bütünleşme vardır) alternatif hipotezinin kabul edildiği görülmektedir. Bu sonuçlar, serilerin eşbütünleşik olduğu ve aralarında en az bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Tablo 6: Westerlund Eşbütünleşme Testi

Değişken	Test İstatistiği	Olasılık
Gt	-1.656	0.007
Ga	-2.408	0.874
Pt	-11.425	0.000
Pa	-3.913	0.000

Turizm gelirleri ile milli gelir arasında ilişkinin sınanıldığı nedensellik testinde, milli gelirdeki değişimlerin turizm gelirlerine ve turizm gelirlerindeki değişimin milli gelire olan etkisi test edilmiştir. Buna göre değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Granger Nedensellik Testi

H0	z	Olasılık
LNNİ → LNTR	4.3371	0.0000
LNTR → LNNİ	2.4002	0.0164

Son olarak parametrelerin tahmini için Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE)-Ortalama Grup Tahmincisi (MGE) analizi kullanılmıştır. Söz konusu testler ile hem uzun dönem hem kısa dönem parametreler birlikte tahmin edilmektedir. İki testten hangisinin kullanılacağına karar verilirken Hausman testinden faydalanılmaktadır. Tablo 8'deki test sonucuna göre PMG tahmincisinin kullanılmasına karar verilmiştir.

**Tablo 8:** Model Seçimi

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Hausman Testi	1.15	0.2835

Tablo 9, panel hata düzeltme modelinin PMGE ile tahmin sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre serilerin durağan olmamasından kaynaklı kısa dönem sapmaların ne kadarının bir dönem sonra ortadan kalkacağını gösteren hata düzeltme parametresi (-0.296) negatiftir. Bu, parametrenin anlamlı olduğunu göstermektedir. Yani, turizm gelirleri ve milli gelir arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Serilerin durağan olmamasından kaynaklanan kısa dönem sapmaların yaklaşık olarak %30'u bir dönem sonra ortadan kalkacaktır. Ayrıca değişkenler arasında hem kısa hem de uzun dönemde anlamlı bir ilişki mevcuttur. Uzun dönemde turizm gelirlerinde meydana gelecek olan %1'lik bir artış, milli geliri yaklaşık olarak %0.59 oranında artıracaktır. Kısa dönemde ise turizm gelirlerinde meydana gelecek olan %1'lik bir artış, milli geliri yaklaşık olarak %0.24 oranında artıracaktır.

**Tablo 9:** Havuzlanmış Ortalama Grup Tahmincisi (PMGE)

D.LNNİ	Katsayı	Standart Hata	t değeri	Olasılık
ec				
LNTR	0.5905959	0.0510939	11.56	0.000
SR				
ec	-0.2962671	0.0483164	-6.13	0.000
LNTR		0.0736251	3.25	0.001
D1.	0.2392641			
Sabit	1.547405	0.2458161	6.29	0.000

## Sonuç ve Değerlendirmeler

Dünyada yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmeler sonucunda insanların gelir ve refah seviyeleri yükselmiştir. Bu durum, turizm faaliyetlerine katılan insan sayısını giderek artırarak turizm endüstrisinin dünyada en hızlı büyüyen alanlardan birisi olmasına neden olmuştur. Öyle ki, turizm gelirleri bugün dünya gayri safi hasılasının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Kandır vd., 2007; Bahar, 2020). Aktif dış turizm gelirleri ülkeye döviz girişi sağlayarak ekonomiye olumlu yansımaktadır. Bunun yanında, bölgeler arası dengeli kalkınmaya destek olan ve iç turizm bağlamında gerçekleşen gelirler de turizm gelirleri içerisinde yer almaktadır. Turizm faaliyetlerinin olumlu ekonomik etkileri nedeniyle turizm sektörü kamu tarafından denetlenmekte ve teşvik edilmektedir. Turizm faaliyetleri ekonomik büyümeyi desteklemektedir (Ghali, 1976). Ancak, iyi bir turizm planlaması yapılması turizm faaliyetlerinden kazanılacak faydayı en üst seviyeye çıkaracaktır. Turizm bölgelerinde turizm planlaması

yapılmadığında, enflasyon, yabancı iş gücünün artması, ithalat etkisi, ekonomik sızıntılar gibi olumsuz ekonomik etkileri görülebilir (İçöz vd., 2019)

Turizm sektörü, kendi ana faaliyet alanının yanı sıra, oluşturduğu dışsallıkla beraber birçok sektörü doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Özellikle, istihdama sağlamış olduğu katkı ile milli gelir üzerinde belirgin bir ağırlığı söz konusudur. Dünya turizm sektöründe Akdeniz havzası özellikle yaz dönemi turizm hareketliliği ile dünya turizm sektörü içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu ülkelerin önemli bir kısmında turizm gelirleri milli gelir için önemli bir katkı sağlamakta ve ekonomik devinim içinde merkezi bir noktada durmaktadır. Bu çalışmada görüldüğü üzere, son dönem dünya turizm sektöründe ortaya çıkan genişleme ve işlem hacmi artışı bu sektörün önemini ortaya koymaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular, turizm gelirleri ile milli gelir arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ve turizm gelirlerinin artmasının ülkelerin milli gelirlerinin artmasına yol açtığını göstermektedir. 14 ülke özelinde yapılan analizler sonucunda, kısa ve uzun dönemde ülkelerin turizm gelirleri ile milli gelirleri arasında doğrusal bir ilişkinin varlığı belirlenmiştir. Sağlıklı verilerine ulaşılan 14 egemen Akdeniz Havzası ülkesinin 2005-2019 yılları arası dönem için yapılan analizler sonucunda, kısa dönemde turizm gelirlerinin %1 oranında artması ülkelerin milli gelirlerini %0,24 oranında artırmaktadır. Uzun dönemde ise turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik bir artış ülkelerin milli gelirlerini %0,59 oranında artırmaktadır. Bu sonuçlar Akdeniz havzası üzerinde yapılan diğer çalışmalar tarafından desteklenmektedir (Balaguer ve Jorda, 2002; Şahin, 2018; Sarıdoğan, 2019; Salawu, 2020). Bu sonuçlar, turizm sektörünün üzerinde önemle durulması gereken bir sektör olduğunu göstermektedir. Bu noktada, sadece turizm gelirleri ve turist sayısının artırılması üzerinde durulmamalıdır. Turist başına yapılacak harcamaların artırılması çok büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle, turist başına ortalama harcamaların artırılmasına yönelik plan ve politikaların hazırlanması ve uygulamaya konulması öneri olarak sunulmaktadır. Çünkü, turizm endüstrisinin olumlu ekonomik etkilerinin hem turist sayısından hem de turizm gelirlerinden doğrudan etkilemektedir. Turist harcamaları arttıkça yeni iş alanları ortaya çıkarak istihdam desteklenecektir.

Turizm endüstrisi, dünya ekonomisinin artan toplam üretim ve tüketim hacmi içerisinde, ülkelerin dış açıklarının kapanmasına yardımcı olmak, milli gelirin artışına hızlı ve önemli katkı sağlamak, iç ekonomik istikrarın sağlanması ve korunması için gerekli olan kaynaklara erişmek gibi önemli katkıları olan bir endüstri konumundadır. İstihdam ve kur politikası başta olmak üzere makroekonomik dengeleri korumak gibi birçok politikanın sağlıklı sürdürülebilmesi için turizm sektörüne yeni ve farklı bir bakış açısı getirmek gerekmektedir. Değişen talep koşullarına ve harcama kalemlerine adapte olacak uzun vadeli turizm politikasının tüm ülkeler için yeniden ele alınması, var olan uygulamaların revize edilmesi, turizm sektöründeki işlem hacminin artırılması gibi konulara ağırlık verilmesi sağlanmalıdır.

## Kaynakça

- Akan, Y. ve C .Işık (2009) Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi 1970-2007, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20 (2), 197-203.
- Algan, N. ve Gencer, S. (2015). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden Bulgular, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 31-44.
- Bahar, O. (2020). Turizmin Ekonomik Etkileri II. (Ed.) E. Esen, ve P. G. Çakır, *Turizm Ekonomisi İçinde* (s.148-175). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Bahar, O. ve K. Bozkurt (2010) Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Balaguer, J. ve Jorda, M. C. (2002). Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case, *Applied Economics*, 34(7), 377-884.
- Bozkurt, E. ve Ö.Topçuoğlu (2013) Türkiye'de ekonomik büyüme ve Turizm ilişkisi, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler elektronik Dergisi*, 7, 91-105.
- Bozok, D. ve Köroğlu, A. (2007) Akdeniz Ülkelerine Yönelik Uluslararası Turizm Hareketleri, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi* (1), 146-157.
- Brida, J. G., Pereyra, J. S. Ve Devesa, M. J. (2008). Evaluating the Contribution of Tourism to Economic Growth, *Anatolia*, 19(2), 351-357.
- Copeland, B. R. (1991). Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy, *Economica*, 58(232), 515-529.
- Çoban, O., ve Özcan, C. C. (2013). Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme (1963-2010), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 243-261
- Davras, G. M. ve Baykul, A. (2019). Akdeniz Ülkelerinde Turizm Sektörünün Ekonomik Etkinliğinin Değerlendirilmesi, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 791-804.
- De Hoyos, R.E. ve Sarafidis, V. (2006). Testing for Cross-Sectional Dependence in Panel-Data Models, *The Stata Journal*, 6(4), 482-496. Erişim Tarihi: 20.06.2021, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1536867X0600600403>.
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2007). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14(4), 807-818.
- Ghali, M. A. (1976). Tourism and Economic Growth: An Empirical Study, *Economic Development and Cultural Change*, 24(3), 527-538.
- İçöz, O. (2007). *Genel Turizm*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- İçöz, O., Var, T. ve İlhan, İ. (2019). *Turizm planlaması ve politikası* (Üçüncü Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
- İşçi, C. (2019). Turizmde Ekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri. A. Türker ve G. Türker, *Güncel Turizm Sorunları* içinde (s. 67-89). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Jin, B. J. (2011). The Effects of Tourism on Economic Growth in Hong Kong, *Cornell Hospitality Quarterly*, 52(3), 333-340.

- Kandır, S. Y., Önal, Y. B. ve Karadeniz, E. (2007). *Turizm yatırım projelerinin yönetimi değerlendirilmesi ve finansmanı*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M. (2009). *Genel Turizm* (8. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>, Erişim Tarihi: ( 30.10.2021).
- Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2014). *Genel turizm ilkeler - kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kumar, N. N., Chandra, R. A. ve Patel, A. (2021). " Mixed Frequency Evidence of the Tourism Growth Relationship in Small Island Developing States: a case study of Tonga. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 26(3), 294-307.
- Leiper, N. (1979). The framework of tourism: Towards a definition of tourism, tourist, and the tourist industry. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 390-407.
- Narayan, P. K., Narayan, S., Prasad, A. ve Prasad, B. C. (2010). Tourism and Economic Growth: A Panel Data Analysis for Pacific Island Countries. *Tourism Economics*, 16(1), 169-183.
- Nissan, E., Galindo, M.-A., ve Méndez, M. T. (2011). Relationship between Tourism and Economic Growth," *The Service Industries Journal*, 31(10), 1567-1572.
- Özcan, C., C. (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (46), 177-199.
- Pesaran, M.H. (2003). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross Section Dependence. Erişim Tarihi: 20.06.2021, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/jae.951>.
- Salawu, M. K. (2020). Tourism And Economic Growth in African Largest Economy," *Eurasian Journal of Economics and Finance*, 8(2), 68-84.
- Sarafidis, V. and R.E. ve De Hoyos (2006). Testing for Cross-Sectional Dependence in Panel-Data Models, *The Stata Journal* (6), 482-496.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2019). Turizmin Ekonomik Etkileri: Akdeniz Ülkeleri Örneği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), 1308-1315.
- Simundic, B. ve Kulis, Z. (2016). Tourism and Economic Growth in Mediterranean Region: Dynamic Panel Data Approach, *ActaEconomica Et Turistica*, 2(1), 65-84.
- Soyak, A. (2005). *Türkiye'ye Yönelik Yabancı Turizmin İktisadi Etkileri*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Şahin, B. E., (2018). Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, *Journal of Management and Economics Research*, 16(3), 239-253.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2018). Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin OCED Üyesi Olan Akdeniz Ülkeleri İçin Analizi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60).

Taylor, G. D. (1987). Research in national tourist organizations. *Research in national tourist organizations.*, 117-127.

The World Bank. (2021). <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>, Erişim Tarihi (20.05.2021).

TUIK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105>, Erişim Tarihi (19.05.2021).

UNWTO. (2021). <https://www.unwto.org/>, Erişim Tarihi (20.05.2021).

Ünlüöner, K. ve Y., K. Özekici (2018) Turizm ve Ödemeler Bilançosu Açısından Akdeniz Çanağında Bulunan Destinasyonlar Üzerine Bir Değerlendirme, *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1 (2018), 1-33.

Westerlund, J. (2007). *Testing for Error Correction in Panel Data. Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709–748.

WTTC. (2021). World Travel & Tourism Council (WTTC), <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>, Erişim Tarihi (20.05.2021).

F., Y., Tatoğlu (2012), *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

Yıldırım, B. I., ve Şahin, D. (2018). Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Panel Nedensellik Testi, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 73-83.

Yıldız, Z. (2011). Turizm Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 54-71.

Zoğal, V. ve Baykal, F. (2020). “Geçmişten Geleceğe Akdeniz Ülkelerinde Turizm,” *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography* (41), 255-270.